

7. Барановська Н. П. Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР (роздуми історика). // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 14-25.
8. Гаєрилюк А. Е. Социальное обеспечение решений продовольственной программы: На материалах работы партийных организаций Украины. – К., 1989. – 228 с.
9. Гарбуз М. Нові форми господарювання в сільському господарстві республіки // Економіка Радянської України. – 1990. – № 7. – С. 3-12.
10. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3. / Редкол.:... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 952 с.
11. Історія України. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
12. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 655 с.
13. Качмар М. И. Продовольственная программа СССР в аграрной политике партии. – К., 1988. – 67 с.
14. Козеняшев Д. Выполнение Продовольственной программы – приоритетная экономическая и социальная задача // Экономика Советской Украины. – 1989. – № 3. – С. 3-9.
15. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС: 23 квітня 1985 р. – К., 1985.
16. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. – К., Політвидав України, 1981. – 262 с.
17. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1957. – 168 с.
18. Народне господарство Української РСР 1965 році. Статистичний щорічник. – К., 1966. – 715 с.
19. Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статичний щорічник. – К., 1981. – 384 с.
20. Народне господарство Української РСР у 1984 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1985. – 406 с.
21. Народне господарство Української РСР у 1985 році. – К.: Техніка, 1986. – 399 с.
22. Народне господарство Української РСР у 1990 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1991. – 496 с.
23. Підлужний Й. А. Вирівнювання рівнів оплати праці колгоспників шляхом перерозподілу рентних доходів. // Вісник Львівського університету. Серія економічна. – 1983. – Вип. 15. – С. 91-97.
24. Погребняк Я. П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. О работе партийной организации Украины по повышению народного благосостояния. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 262 с.
25. Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по её реализации. // Политическое самообразование. – 1982. – № 7. – 95 с.
26. Продовольственный комплекс страны. / Под рук. В. П. Можина. – М.: Экономика, 1983. – 232 с.
27. Руденко Г. Продовольственная программа и пути её реализации. – М.: Профиздат, 1982. – 96 с.
28. Руженський М. М. Агропромислова інтеграція і реалізація Продовольчої програми. // Серія ІХ “Новини сільськогосподарської науки і практики”, № 11. – К., 1983. – 48 с.
29. Тургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991. – 180 с.
30. Тихонов В. Продовольственная программа СССР. // Вопросы экономики. – 1982. – № 7. – С. 3-11.
31. Тюрина А. П. Продовольственная программа – новый этап в развитии советской деревни. – М., Знание, 1985. – 40 с.

Аннотація

В статті розглянуті проблеми продовольственного забезпечення країни в радянський період, проаналізовані спроби рішення задач нарощування виробництва продукції продовольства. Дослідження проведено на матеріалах областей Українських Карпат

Ветров І.

ЗА ЛАПТУНКАМИ ВІДБУДОВИ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ УРСР: ПРИМУСОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ДЕЗЕРТИРСТВО У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ (1943 – 1945 РР.)

Перебіг війни залежав не лише від того, що відбувалося на фронті або в тилу ворога, а й від того, наскільки стабільно країна забезпечувала металом та енергетичними ресурсами необхідними для відродження провідних галузей промисловості, транспорту і сільського господарства. Тому вже у перших визволених від гітлерівських окупантів районах республіки розпочалися відновлювальні роботи на стратегічно важливих об'єктах, здебільшого тих, які мали забезпечувати фронт і тил паливом.

Проблемі відбудови важкої індустрії в умовах війни присвячено значний сегмент як в радянській історіографії, так і у вітчизняних дослідженнях останніх років. Проте, більшість авторів цих праць не вдавалася до глибокого аналізу особливостей екстенсивного шляху розвитку важкої індустрії, коли результати і швидкий її розвиток досягався за рахунок широкого залучення робочої сили, а не впровадження новітніх технологій, концентруючись (за радянської доби) на діяльності партійних і комсомольських

організацій, організації соціалістичного змагання, братній допомозі союзних республік тощо. В останній час стали з'являтися праці, в яких аналізувалися відбудовчі процеси лише в окремих галузях промисловості.

Не зосереджуючись на розгляді відновлювальних робіт у важкій промисловості, високої ціни її успіхів, як і диспропорції у її розвитку, звернемо увагу на окремі складові вирішення кадрової проблеми, зокрема на дезертирстві, оскільки воно набуло у 1944 – 1945 рр. неабиякого розмаху та резонансу.

Серед головних проблем відбудовних процесів на підприємствах важкої індустрії були не лише великі обсяги руйнацій індустріальних центрів, брак коштів, а й гостра нестача робочої сили, позаяк у звільнених містах більша частина працездатних чоловіків знаходилась на фронті, гостро бракувало робочих рук, здатних тримати не лише гвинтівку, а й працювати на заводі, чи будівництві.

Вирішувати це питання взялися у відповідності до стратегії, випробуваної ще напередодні і в перші дні війни за звичною радянською традицією – максимальною мілітаризацією праці та іншими “добровільно-примусовими” методами.

Мобілізація робочої сили на відбудову вугільної та металургійної промисловості радянською пропагандистською системою подавалася як патріотичний рух різних верств населення. Тогочасні періодичні видання пістрявіли бравурними гаслами та реляціями, за лаштунками яких справді крилися численні проблеми.

Вже з перших днів війни були скасовані вихідні, директорам підприємств надане право продовжувати тривалість робочого дня на дві-три години. Від грудня 1941 р. самовільне залишення робочого місця у всіх галузях важкої індустрії та деяких інших підприємств прирівнювалося до дезертирства з лав армії та оголошене злочинном, який передбачав покарання.

Упродовж 1942 – 1945 рр. ДКО ухвалив шість постанов про відбудову шахт Донбасу [1], серед них були і такі, що зобов'язували ЦК КП(б)У, РНК УРСР, обласні комітети партії та облвиконкоми використати всі людські ресурси задля цієї мети на згаданих стратегічних об'єктах.

Добровільні оргнабори не давали відчутних наслідків. Більш ефективною була трудова повинність, запроваджена ще початку війни, у зв'язку з якою все доросле населення могло бути мобілізоване на особливо важливі і термінові роботи¹.

Проте подібні форми залучення робочої сили не могли забезпечити бажаного притоку працездатного населення чоловічої статі. Тому до мобілізації залучалися жінки, інваліди призовного віку та підлітки, підготовлені швидкими темпами через мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН). Але й це не вирішило проблеми.

Відбудова шахт починалася з розчистки стовбурів, в основному вручну. Багато зусиль вимагало відкачування води з шахт, оскільки було затоплено близько 95% усієї довоєнної лінії заборів. Саме до цих видів робіт, як і до багатьох інших, залучали некваліфіковану робочу силу шляхом організованої мобілізації з інших регіонів УРСР, яка здійснювалися по лінії народного комісаріату оборони (залучення військовозобов'язаних) та облвиконкомів (мобілізація цивільних за відповідними фіксованими нарядами для кожної з областей). Активно долучали до мобілізації і комсомольські організації, які, до речі, краще за всіх інших виконували поставлені перед ними плани.

Питання мобілізації робочої сили знаходились у повсякденному полі зору перших осіб держави і республіки. Детальні звіти про її хід “вузькі місця” склалися на місцях і регулярно направлялися до керівних органів.

Так, у доповідній записці начальника комбінату “Сталінвугілля” А. Засядька на ім'я наркома вугільної промисловості В. Вахрушева від 1 жовтня 1943 р. йшлося про нагальну потребу 100 тис. робітників, для забезпечення видобутку вугілля, його відвантаження та вивезення, а також для відбудовних робіт [2].

Після повного визволення Донбасу від гітлерівців, реагуючи на гостру потребу палива для фронту та тилу, запити самої вугільної промисловості, 26 жовтня 1943 р. ДКО ухвалив спеціальну постанову “Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну”, якою передбачалося залучити до підприємств цього регіону до 300 тис. осіб [3] з визволених областей України та різних регіонів РРФСР.

Передбачена цією постановою мобілізація цивільного населення йшла дуже повільно. Відсоток виконання “нарядів” по кожній з областей коливався від 30 до 50%. Не кращими справи були й у військових, які проводили мобілізацію серед військовозобов'язаних, хоча вони мали б дотримуватися виконавської дисципліни більш відповідально, ніж це могло бути у цивільному середовищі.

29 листопада 1943 р. уповноважений наркомату вугільної промисловості СРСР І. Пугач, який опікувався мобілізацією, направив секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову дуже тривожну доповідну записку, в якій відверто наголосив на всіх проблемах, з якими йому довелося стикатися, здійснюючи заплановані заходи. “Вкрай інертними” назвав він темпи виконання Харківським військовим округом згаданої постанови ДКО від 26 жовтня 1943 р., за якою тут необхідно було мобілізувати для роботи у вугільній промисловості 42 тис. військовозобов'язаних. На 27 листопада не було здійснено “жодної передачі мобілізованого

¹ Від лютого 1942 р. всі чоловіки від 16 до 55 років (пізніше верхня вікова планка була піднята до 60 років) та жінки від 16 до 45 років в обов'язковому порядку підлягали мобілізації на роботу у промисловості і будівництві з пріоритетом у цій справі воєнної, металургійної, хімічної та паливної промисловості.

контингенту” для відправки з Сумської та Полтавської областей, незважаючи на те, що термін виконання визначався кінцем того ж місяця. Уповноважений обурювався й реалістичною позицією начальника мобілізаційного відділу ХВО полковника Нікуліна, який, володіючи ситуацією, розумів, що таку кількість людей не вдасться мобілізувати і доправити в Донбас у такі короткі терміни. Тому намагався удвічі скоротити “рознарядку згори”. Натомість І. Пугач був непохитним. Не сприйнявши аргументи військового керівництва, він у досить категоричній формі вимагав “беззастережного” забезпечення у 5-денний термін відправки усіх передбачених постановою ДКО 42 тис. військовозобов’язаних. Виконання цього завдання він пропонував вирішити за рахунок залучення “нестройових військовозобов’язаних від 30 до 50 років” [4], що в перекладі на цивільну мову означало – мобілізувати людей призовного віку, які мали обмежену працездатність у зв’язку з хворобами або каліцтвом, а також, тих що мали малолітніх дітей та ін.

Проте й тих людей, що вдалося мобілізувати у Харківському воєнному окрузі важко було доправити в Донбас, оскільки у відповідності до наказу наркомату шляхів сполучення СРСР від 26 листопада до 1 грудня 1943 р. заборонялося виділяти залізничні вагони для відправки людей. Тому мобілізовані з речами, голодні в очікуванні потягів сиділи на станціях Полтави та Чернігова [5].

На 1 грудня 1943 р. потреба у робочій силі була вирішена лише на 43,8% від потреби у зв’язку з “незначним надходженням мобілізованих як по лінії НКО, так і виконкомів” [6].

Проблеми мобілізації ускладнювалися й іншими факторами об’єктивного й суб’єктивного характеру. Наприкінці 1943 р. та у першій половині 1944 р. спостерігалися численні випадки дезертирства мобілізованих для роботи у вугільній промисловості.

Вперше досить рельєфно і відверто проблема дезертирства у контексті мобілізації робочої сили до Донбасу була порушена 29 листопада 1943 р. у доповідній записці вже згаданого уповноваженого наркомату вугільної промисловості СРСР І. Пугача на ім’я М. Хрушова [7]. Йшлося про те, що люди втікали дорогою до майбутнього місця роботи. Перелякани неочікуваними й швидкими темпами мобілізації, відірвані від своїх родин, вони намагалися уникнути радикальної зміни свого життя. Знаючи напевне, що уникнення мобілізації на фронт є порушенням закону, а ухилення від роботи в Донбасі, (а тим більше в інших регіонах РРФСР), може й не буде покаране, вони тікали, сподіваючись на краще.

Так, дорогою до Брянська в ешелоні, відправленому зі ст. Прилуки Чернігівської області 16 грудня 1943 р. з 1018 чол. залишилось всього 854 чол. Більша частина з них втекла під час бомбардування ст. Авдаково неподалік місця призначення. Така ж картина спостерігалася і в потягах, відправлених зі ст. Зерново Сумської області (19 грудня 1943 р. зі 110 чол. втекли 20 осіб і 26 грудня того ж року з 47 чол. у районі Харкова зникло ще 15 осіб) [8].

Уповноважений скаржився М. Хрушову на недостатню суворість вироків дезертирам, посиляючись на те, що Красноградський суд Харківської області засудив утікачів до примусових робіт за місцем проживання, що цілком їх влаштувало, оскільки, це було краще, ніж їхати у незвідану далечінь. Дехто з мобілізованих, діставшись Донбасу, тікав уже звідти. І. Пугач бив на сполох й звертав увагу секретаря ЦК КП(б)У на необхідність вжиття негайних заходів у боротьбі з цим явищем, оскільки воно, на його думку, може набути “великих та загрозливих розмірів, особливо з наближенням весни”. Серед іншого він пропонував ухвалити закон, за яким дезертири з вугільних підприємств, а також голови сільрад, колгоспів і кербуди (у містах), винні у переховуванні дезертирів, засуджувалися б до відбуття покарання у вигляді примусових робіт “на штрафних шахтах у Донбасі”. А до появи такого закону, що вимагало певного часу, уповноважений пропонував ухвалити відповідні вказівки по лінії РНК УРСР та прокуратури республіки, які б дозволили оперативно приймати штрафні санкції та покарання до “дезертирів” [9].

Слід зазначити, що у пропозиціях стосовно вжиття каральних заходів до дезертирів не простежувалося щонайменшої диференціації між тими громадянами, що були мобілізовані по лінії НКО (військовозобов’язані) та по лінії облрад. Це виглядає дивним, оскільки ці дві категорії за чинним законодавством не могли каратися однаково суворо. Але ні тоді, ні пізніше (після ухвалення відповідного закону. – І.В.) чіткого розмежування між військовозобов’язаними та рештою громадян, що у різний спосіб ухилялися від роботи, проведено не було.

Не вдаючись наразі до глибокого аналізу всіх репресалій, передбачених чинним радянським законодавством для осіб, які ухилялися від виконання робіт на виробництві й будівництві у межах організованої у воєнний час мобілізації, нагадаємо лише про деякі з них – концептуальні та найбільш важливі. Вже у перший день війни – Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан” військової владі на місцях було надане право залучати громадян до трудової повинності, зокрема і для заготівлі палива, а також виконання спеціальних будівельних робіт. Постановою РНК СРСР від 10 серпня 1942 р. “Про порядок залучення громадян до трудової повинності у воєнний час” вказувалося, що такого роду заходи можуть здійснюватися за спеціально прийнятою постановою РНК, а у місцевостях, оголошених на воєнному стані у відповідності з п.3 згаданого Указу від 22 червня 1941 р.

Держава вдалася і до юридичного посилення санкцій у боротьбі з дезертирством. Так, якщо за Указом від 26 червня 1940 р. самовільне залишення роботи каралося тюремним ув’язненням від 2 до 4 місяців, то вже відповідно до Указу від 26 грудня 1941 р. ці ж дії були оголошені дезертирством і термін покарання зріс від 5 до 8 років. Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 24 грудня 1942 р. самовільне залишення роботи особами, залученими на підставі постанови РНК СРСР від 10 серпня 1942 р., розглядалося

як ухилення від трудової повинності і кваліфікувалося за ст. 5911 Кримінального кодексу РРФСР та відповідними статтями союзних кодексів; прогули без поважних причин цієї категорією громадян кваліфікувалися за ч. 2 ст. 5 Указу 26 червня 1940 р. Справи про дезертирство знаходилися у підсудності військових трибуналів і вирішувалися без попереднього розгляду за спрощеною процедурою. У відповідності до постанови Пленуму Верховного Суду від 15 вересня 1942 р. та доповненням до неї від 11 листопада того ж року дезертири каралися виправно-трудовими роботами на тому робочому місці, куди вони мобілізовані [10].

Отже, очевидно, що вже на початок 1943 р. державні органи влади мали достатньо важелів впливу на “дезертирів трудового фронту”. То ж виглядає дивним бажання відповідальних працівників “озброїтися” ще додатковими “важелями” силового тиску на людей. Інша справа, що існуючі закони репресивного характеру чомусь до часу не бралися до уваги. Не виключено й те, що місцева влада після жахів окупаційного періоду свідомо не хотіла суворо карати людей.

Але якими б не були обставини та аргументи керівництва республіканської та регіональної влади, очевидно було те, що ситуація з забезпеченням робочою силою важкої індустрії в цілому і вугільної промисловості, зокрема, не могла залишатися у такому ж стані й наростання негативних явищ у цій сфері все більше й більше турбувало керівництво всіх рівнів, оскільки справа відбудови паливного комплексу залишалась однією з найперших невідкладних завдань держави. Натомість мобілізовані у більшості своїй не бажали їхати зі своїх домівок, особливо з сільської місцевості Західної України, хоча уповноважені наркомвугілля та місцеві “вербувальники” малювали “райські” переваги життя у промислових центрах республіки¹.

Відтак вжиття кардинальних заходів виходило на порядок денний керівних і контролюючих структур та їх представників. Тим більше, що окрім дезертирства стали виявлятися й інші негаразди, пов'язані з мобілізацією. Деякі уповноважені, замість виконання своїх прямих функцій за хабарі допомагали мобілізованим у вугільну промисловість Донбасу уникнути виїзду з домівок. Після інспекційного відвідування низки областей УРСР про такі факти 3 грудня 1943 р. стурбовано повідомляв на ім'я завідувача вугільним відділом ЦК КП(б)У С. Бережного уповноважений наркомвугілля СРСР І. Пугач. Ним були зафіксовані звільнення окремих громадян уповноваженим Успенського рудоуправління Ф. Поляковим, який у Зачепилівському районі Харківської області за хабарі повернув додому чимало сільських мешканців. Такою ж “діяльністю” займалися й інші “вербувальники” у Старовірівському та Красноградському районі тієї ж Харківської області. Звернувши увагу партійного куратора вугільної промисловості на ці та інші ганебні факти, дописувач з союзного наркомату пропонував суворо карати хабарників з подальшим широким розголосом таких фактів [11].

Сплинуло зовсім небагато часу і вже 20 січня 1944 р. на ім'я М. Хрущова надійшла узагальнююча доповідна записка “Про боротьбу з дезертирством на вугільних підприємствах Донбасу”, в якій наводилися справді вражаючі цифри: на 10 січня 1944 р. комбінат “Ворошиловградвугілля” самовільно залишили 6000 чол. мобілізованих. 40% загальної кількості “рекрутів” з Харківщини також вирішили повернутися додому. Стурбований таким станом речей уповноважений союзного наркомату вугільної промисловості зауважував, що такий масовий характер дезертирства виник через безкарність винуватців і “самоусунення місцевих керівників від боротьби з цим злом”. З метою припинення цього явища і повернення на шахти мобілізованих пропонувалося встановити на залізничних станціях міліцейські кордони, які б виключали безперешкодний проїзд дезертирів. Після затримання останніх приписувалося конвоювати до місць роботи. Органам НКВС пропонувалося доручити розшук утікачів із подальшою передачею до військових трибуналів для проведення над ними, а також посадовцями районного масштабу, безконтрольність яких призвела до такого явища, відкритих показових судових процесів. Зверталася також увага на необхідність створення належних побутових умов і правильного виробничого використання мобілізованих, що могло б сприяти закріпленню їх на нових робочих місцях [12].

Траплялися й зовсім неприпустимі випадки, коли представники наркомату охорони здоров'я, до обов'язків яких входив медичний огляд мобілізованих, дозволяли виїзд хворим і непридатним для фізичної роботи людям. Так, на початку 1944 р. на шахти Ворошиловградської області прибуло 1000 інвалідів другої групи, яких через неможливість їх використання на роботах у шахтах довелося відправляти додому [13].

Принагідно слід підкреслити, що питому вагу серед мобілізованих наприкінці 1943 – початку 1944 р. становили жінки, яким дуже важко було залишати свої родини, особливо тим, що мали дітей. Відповідальні працівники вищих штаблів звертали на це увагу, пропонуючи пільговий режим проїзду членів родин мобілізованих й заходи з покращення побутово-матеріальних умов. Робили це не в першу чергу, оскільки більше їх турбувало навчання жінок задля оволодіння ними професіями забійника, кріпильника, проходчика, машиніста та інших, які й для чоловіків були важкими [14]. По деяких шахтах Сталінської та Ворошиловградської області частка жінок серед мобілізованих становила від 72,5 до 80% [15].

Втім, умови роботи і життя справді були дуже важкими й далекими від обіцянок вербувальників. Людей, які прибули в Донбас жахали умови життя там. У приміщеннях, де розташовувалися прибульці, катастрофічно бракувало місць. В гуртожитках спали по 40 чоловік в одній кімнаті на підлозі, вкриваючись своєю одежиною. Люди не милися по 1-2,5 місяці й не прали своєї білизни, оскільки зовсім не було води,

¹ Проблема мотивації у ході мобілізації вимагає глибшого розгляду і відтак повинна розглядатися окремо.

мила, посуду, відер і навіть світла. Панувала завошивленість, заїдали клопи. При цьому ще й гостро бракувало продуктів харчування. Так, у тресті “Орджонікідзевугілля” у грудні 1943 р. мобілізованим протягом 15 днів замість хліба видавали через магазин кукурудзяні качани [16]. Ці та багато інших фактів важких умов життя, звичайно, аж ніяк не сприяли закріпленню новоприбульців на шахтах, а лише пришвидшували їх рішення повернутися до обжитих місць.

Розміри дезертирства з шахт Донбасу у лютому 1944 р. набули таких розмірів, що вже й вище партійне керівництво республіки, яке до часу займало дещо пасивну позицію, фіксуючи негативні тенденції, пропонувало вживати рішучих заходів репресивного характеру до дезертирів. Завідувач відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У Бережний у довідці на ім'я Д. Коротченка змушений був констатувати, що протягом лютого 1944 р. темпи мобілізації робітників для вугільної промисловості Донбасу катастрофічно знизилися, а в окремих районах Чернігівської, Запорізької та Сумської області вона припинилася зовсім. За першу декаду цього місяця наркомату вугілля було передано всього 5% мобілізованих від потреби. У ті ж дні “загрозливими” були визнані і темпи дезертирства, які становили загалом 12,1% до всієї кількості прибульців, а по деяких областях навіть і більше. Так з мобілізованих у Полтавській області 8464 осіб самовільно повернулися додому 2152 осіб, Миколаївської області з 1123 – відповідно 450 чол. і т.д. [17].

Продовжуючи боротися з дезертирством погрозами, (оскільки не могла упоратися з безладдям на місцях та нормалізувати побутові умови для рекрутів), влада вдалася до чергових, вже звичних кроків, оголосивши чергову мобілізацію додаткових контингентів. 18 лютого 1944 р. РНК УРСР своїм розпорядженням (відповідно до постанови РНК СРСР від 22 січня 1944 р.) зобов'язав виконкоми Харківської, Сумської та Полтавської облрад мобілізувати протягом лютого та березня 1944 р. з сільського населення 4 000 чол. для роботи на вугільних шахтах Донбасу [18], вірогідно розраховуючи на те, що непримхливі мешканці сільської місцевості легше долатимуть побутові труднощі. Тим часом селяни гірше городян адаптувалися до нових умов і більше страждали від зміни обстановки, оскільки звикли до зовсім іншого життя. Та й зрештою земля кликала їх повернутися, позаяк наступав весняний час і люди прагнули зовсім іншої праці. То ж і дезертирство протягом цілої весни 1944 р. неухильно зростало.

Зваживши на загрозливу ситуацію у забезпеченні робочою силою відбудовних робіт на шахтах Донбасу, не маючи інших важелів приборкати плинність кадрів, влада вдалася ще й до іншого, випробуваного часом, методу – т.зв. шефства, яке, начебто мало ґрунтуватися на патріотичних почуттях та настроях людей.

27 травня 1944 р. ДКО ухвалив чергову постанову з приводу вирішення кадрової проблеми Донбасу. Слідом за нею вийшла й спільна постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР “Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу” [19]. Як завжди під оманливим словом “шефство” передбачалися насильницькі мобілізації за спеціально визначеними “нарядами” у Київській, Чернігівській, Чернівецькій, Одеській, Сумській, Полтавській, Кам'янець-Подільській, Ровенській, Кіровоградській, Херсонській, Вінницькій, Ворошиловградській, Житомирській, Миколаївській, Сталінській, Запорізькій і Дніпропетровській областях¹. Втім люди швидко зрозуміли, що шефство було прихованою формою мілітарного, насильницького їх залучення до роботи в інших регіонах. Вже досить знесилені війною, нестатками і величезним горем, вони не здатні були реагувати за бравурні заклики радянської влади, як це було раніше, і намагалися уникнути прогнозованого “патріотичного піднесення”.

Набір робочої сили на підприємства важкої промисловості УРСР з різних регіонів республіки ускладнювався й тією обставиною, що визволені райони України мали давати ще й досить потужний загін кадрового поповнення для заводів та новобудов на Сході та в інших районах СРСР. Лише у III кв. 1944 р. за мобілізацією у Київському і Львівському військових округах для Кузнецького комбінату, Ново-Тагільських заводів та інших підприємств передбачалося виділити 4 000 осіб [20].

Проблеми кадрового забезпечення вугільної промисловості не вдалося вирішити жодною зі згаданих постанов і розпоряджень. Тому нарешті 29 червня 1944 р. здійснилося гаряче бажання уповноваженого наркомату вугілля СРСР, про яке він згадував у кожному своєму зверненні до керівництва УРСР. З'явилась постанова РНК СРСР “Про ліквідацію недоліків у практиці застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 року” [21], іншими словами – про посилення боротьби з дезертирством на виробництві. Свої вістря цей документ спрямовувався, головню, на органи юстиції, які, на переконання радянського уряду, своїм лояльним поведженням спричинили зростання такого негативного явища як дезертирство. Жодним словом не згадавши про брак чоловічого населення у визволених областях, страхітливий стан матеріально-побутових умов мобілізованих на підприємствах вугільної промисловості, документ ганьбив прокуратуру, наркомат юстиції і органи НКВС, які пустили на самоплив ситуацію з таким явищем як дезертирство. Прокуратура обвинувачувалася у самоусуненні від керівництва розшуком людей, що самовільно залишили виробництво. Так само оцінювалися і дії міліції. Військові трибунали (яких, на переконання авторів документу, бракувало в промислових центрах, де форсованими темпами йшла відбудова) обвинувачувалися у тому, що заочно, не розшукуючи утікачів, розглядають їх справи, що призводить своєю

¹ У результаті оргнаборів і мобілізацій на кінець війни у вугільній галузі працювало 352,4 тис. чол. (Сююсанов Л. І., Відродження Донбасу: кадрове питання (1943-1945 р.р.) // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Випуск 6. – К., 2002. – С. 275.)

чергою до безкарності.

Тому РНК УРСР запропонував справи про самовільне залишення роботи (дезертирство) передавати на розгляд військових трибуналів лише після розслідування і розшуку обвинуваченого. Слідство повинно було завершуватися у триденний термін і лише у випадку його особливої складності – до 10 днів. Заочний розгляд справ заборонявся. Справи, що вже надійшли до трибуналів, мусили розглядатися не пізніше, ніж на третій день. Наркомат юстиції зобов'язувався організувати військові трибунали або постійно діючі їх сесії у всіх великих промислових районах [22].

Блискавично на постанову РНК СРСР відреагувала союзна прокуратура, яка 1 липня 1944 р. своїм наказом “Про посилення боротьби з дезертирством” приписала підлеглим на місцях активізуватися й, тримаючи руку на “пульсі”, охопити пильною увагою всі без виключення регіони та місцевості. Яскраві приклади притягнення до суду дезертирів рекомендувалося висвітлювати у пресі [23].

Якщо наказ союзної прокуратури мав до певної міри декларативний характер, то вже аналогічний документ цього ж республіканського відомства від 12 липня 1944 р. відрізнявся конкретикою і ретельно розписував заходи з покращення роботи по боротьбі з дезертирством. Окрім наглядової діяльності, районним і міським прокурорам приписувалося перевіряти виконання Указу від 26 грудня 1941 р. на всіх підприємствах свого регіону, а також вивчати динаміку дезертирства і всі спонукальні причини цього явища. Обласним прокурорам доручалося у співпраці з місцевою владою організувати перевірку мобілізаційних списків в кожному районі і сільраді та ретельно проаналізувати всі обставини самовільного повернення людей до своїх попередніх місць проживання. Належну “увагу” рекомендувалося приділити і тим, хто сприяє дезертирам або переховує їх, з усіма “оргвисновками” для згаданих осіб. Так, посадовців, що сприяють ухиленню від мобілізації, наказувалося притягати до кримінальної відповідальності. На допомогу карально-репресивним органам, як у “добрі” старі часи, пропонувалося виділити “свідомих” інвалідів війни, комсомольців та представників партійно-радянського активу та слідчих НКВС з суміжних з промисловими центрами областей [24].

Місцеві органи влади, долучившись до боротьби з дезертирством, також отримати додаткові завдання у цій царині. Співробітники бюро по обліку та розподілу робочої сили при виконках обласних рад зобов'язувалися у разі неявки мобілізованого за спеціальним викликом протягом двох днів з'ясувати причини неявки. Якщо встановлювався факт ухиляння від мобілізації згадане бюро обов'язково направляло документи (повідомлення бюро про ухилення від мобілізації, корінець викличної повістки та ін.) районному прокурору. Останній, у свою чергу, мав дотримуватися встановленого “протоколу” [25].

Якщо раніше особи, засуджені за ухилення від мобілізації, підлягали відправленню на виправно-трудова роботи за місцем їх проживання (що було навіть бажаним для них), то вже у 1944 р. ця практика була змінена і “дезертирів” направляли на місце призначення за мобілізаційними списками та нарядами.

Заходи другої половини 1944 р. на якийсь час певним чином підвищили ефективність боротьби з дезертирством робітників та службовців з підприємств військової промисловості. Проте сама проблема мобілізації продовжувала залишатися гострою та йшла у деяких регіонах УРСР досить мляво. Як і раніше місцеві керівники не могли упоратися з нарядами, надісланими “згори”. Гостро бракувало людей, які добровільно погоджувалися виїхати на Донбас. Селяни у можливий і неможливий спосіб намагалися уникати мобілізації.

Реагуючи на незадовільний стан речей у справі мобілізації та посилюючи тиск на місцеві органи, влітку 1944 р. ДКО (18 липня 1944 р.) та ЦК КП(б)У спільно з РНК УРСР (8 серпня 1944 р.) видали спеціальні постанови, присвячені цій проблемі, якими передбачалося “зобов'язати” Київську, Чернігівську, Чернівецьку, Одеську, Сумську, Полтавську, Кам'янець-Подільську, Кіровоградську, Вінницьку, Ворошиловградську, Житомирську, Миколаївську, Сталінську і Дніпропетровську області виділити з працездатного населення 63 800 чол. з подальшим направленням їх на підприємства вугільної промисловості. Голови облрад зобов'язувалися тримати це питання під особистим контролем, доповідаючи кожні 5 днів до РНК УРСР і ЦК КП(б)У про хід його виконання [26].

Але й невсипущий контроль вищих органів влади, заходи місцевих керівників не могли стабілізувати остаточно ситуацію, оскільки всі проблеми, про які йшлося вище, усувалися дуже повільно. Як і раніше, бракувало продуктів харчування та одягу, елементарних умов для життя мобілізованих. Про це добре знали на місцях, звідки намагалися добирати людей для виїзду в Донбас. Отже й уникали будь-що від “шефства”. Особливо погано йшла мобілізація у західних областях УРСР. Серед “передовиків” невиконання нарядів були Чернівецька та Тернопільська області. Остання в літні-осінні місяці 1944 р. виконувала план мобілізації лише на 1,6% [27]. Намагаючись вплинути на ситуацію на Тернопільщині, 22 серпня 1944 р. туди відправили спеціального уповноваженого наркомату вугільної промисловості СРСР, котрий мав супроводжувати мобілізованих з місця комплектації груп аж до самих шахт в Донбасі. Та й це не допомогло. Тоді Тернопільська облрада ухвалила спеціальну постанову з цього питання, де знову і знову декларувала наступні заходи з метою покращення цієї роботи [28].

Проте не лише об'єктивні причини гальмували мобілізацію із західного регіону УРСР. Недолугість деяких рішень вищих органів влади також впливала негативно на цей процес. Це простежується у листуванні місцевих керівників з функціонерами відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У. Так, в одному з листів заступника секретаря по промисловості Чернівецької області до відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У

читаємо: “Облвиконком зобов’язаний направити з кожного колгоспу на роботу у вугільну промисловість по 1-2 колгоспника на термін від 6 місяців до одного року, а після закінчення терміну замінити іншими. У зв’язку з тим, що у Чернівецькій області до цього часу в сільському господарстві колгоспів ще не існує, переважає індивідуальний сектор, просимо Вас роз’яснити, як це рішення повинно виконуватися за умов індивідуального господарювання у сільському господарстві” [29].

У грудні 1944 р. до всіх труднощів додалися ще проблеми з транспортом. Мобілізовані з різних областей мусили по три доби сидіти у вагонах без їжі та у холоді. На місцях їх приймали також прохолодно, особливо тих, хто прибув із західних регіонів. Та й люди, що приїхали звідти дуже важко звикали до зовсім іншого побуту та менталітету.

До кінця війни, як, зрештою і по тому, проблема мобілізації робочої сили дуже гостро стояла на порядку денному. Брак людських ресурсів змусив владу широко залучати до роботи, окрім цивільного населення визволених районів, й інші категорії – інтернованих, військовополонених тощо. Ці питання варті окремого ґрунтовного дослідження.

Вже по війні були скасовані деякі надто суворі заходи щодо мобілізації. Вже 11 травня 1945 р. серед питань, які потребували вирішення у зв’язку з завершенням війни Управління судових органів наркомату юстиції СРСР виокремили для перегляду низку чинних під час війни нормативних актів, пов’язаних з введенням воєнного стану. Окрім іншого, була відмінена дія Указу від 26 грудня 1941 р. і відповідні санкції, передбачені нею, зокрема про режим робочого часу у воєнний час. Репресалії продовжували застосовувати лише на підприємствах, визначених окремим переліком, до якого потрапили і вугільні підприємства. Справи на дезертирів відтоді вже розглядалися народними судами. Дію Указу Верховної Ради СРСР від 7 липня 1943 р. “Про порядок залучення громадян до трудової повинності для виконання оборонних і інших робіт у воєнний час” було вирішено зберегти в силі [30].

Обмеженість статті дослідження не дозволяє ширше висвітлити всі складові процесу мобілізації робочої сили на підприємства вугільної промисловості Донбасу у роки Другої світової війни та проаналізувати всебічно його проблеми в контексті загальних відбудовних процесів у важкій індустрії.

Переконуємося, що у роки Другої світової слово “дезертирство” звучало не лише у прив’язці до військових дій на фронті. Це явище стало досить розповсюдженим і під час відбудовних процесів, зокрема на підприємствах важкої промисловості. На далеко не риторичне питання: чи можна було діяти в тих умовах інакше однозначної відповіді немає. З точки зору обраної радянською державою стратегії екстенсивного шляху відбудови в умовах війни, як і після неї, залучення великих людських ресурсів до промисловості був єдино можливим засобом досягнення поставленої мети. Що ж стосується інтересів людини, то й тут даремно шукати абсолютно витонченої і справедливої відповіді, оскільки те, що було потрібно для важкої індустрії, здійснювалося примусовими й мілітарними методами, ціною великого напруження й жертв для людей, які ніколи не цінувалися радянською державою досить високо, а завжди були лише засобом досягнення “великої мети”.

Проблема мобілізації на відбудову важкої індустрії так само гостро стояла і по війні. Дезертирство й тоді було невід’ємною складовою цього болочого для людей процесу. З ним, як і раніше, боролися усіма можливими методами, не особливо зважаючи на потреби людей і необхідність оперативної ліквідації причин цього явища. Залюквання невідворотним покаранням було головним важелем впливу на звичайних людей. Влада у центрі і на місцях не спромоглася протягом усього досліджуваного часу створити належні умови для роботи та життя людей, переймаючись, здебільшого, широкомасштабними планами відбудови держави після руйнівної та кровопролитної війни.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. Том сьомий. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К., 1977. – С. 393.
2. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 893. – Арк. 106.
3. Рішення партії и правительства по хозяйственным вопросам. – М, 1968. – Т.3. – С. 175-177. 4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 903. – Арк. 272-277.
4. Там само. Арк. 275-276.
5. Там само. – Спр. 893. – Арк. 41.
6. Там само. – Спр. 903. – Арк. 274-277.
7. Там само. Арк. 272.
8. Там само. Арк. 273.
9. Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР
10. 1924 – 1944 гг. под редакцией И. Т. Голякова. – М., 1946. – С. 15.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 903. – Арк. 253.
12. Там само. – Арк. 257-258.

13. Там само. – Спр. 873. – Арк. 16.
14. Там само. – Спр. 903. – Арк. 286.
15. Там само. – Спр. 873. – Арк. 6
16. Там само. – Арк. 14-18.
17. Там само. – Спр. 903. – Арк. 294.
18. Там само. – Арк. 157.
19. Там само. – Спр. 1201. – Арк. 35.
20. Там само. – Арк. 161-162.
21. Там само. – Спр. 903. – Арк. 87-87 зв.
22. Там само. – Арк. 87 зв.
23. Там само. – Арк. 89-90
24. Там само. – Арк. 91 – 93
25. Советское право в период Великой Отечественной войны. В двух частях. Часть II. Уголовное право. – Уголовный процесс. – М., 1948. – С. 170-171.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 903. – Арк.48-50.
27. Там само. – Арк. 31.
28. Там само. – Арк. 66-70.
29. Там само. – Арк. 77.
30. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9492. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 12.

Тицький С.

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР М. КИЄВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Наприкінці ХІХ ст. Київ остаточно утверджується в ролі одного з чоти-рьох головних в Російській Україні епіцентрів промислової індустріалізації.

Стрімко розвиваються такі галузі товарного виробництва, як транспорт-не, сільськогосподарське і харчове машинобудування, харчова промисловість, комунальне господарство, транспорт, вища й середня спеціальна освіта заклади, кредитні установи, оптова і роздрібна торгівля.

Генератором розвитку промисловості у місті були сталий попит цукро-вих заводів Київщини, Волині і Поділля на устаткування і запасні частини, будівництво й об'єднання в єдину систему залізниць на Правобережній Ук-раїні та зростаючий попит населення прибалтійських і білоруських губерній на українське борошно. З початком ХХ століття завдяки зростаючому розпо-ділу праці, товарно-грошових відносин та мережі залізниць навколо міста сфера безпосереднього торгівельно-економічного впливу Києва поширюється з регіону Чорнобиль – Житомир – Черкаси на більш віддалені регіони, втягуючи до сфери своєї розподільчої і перерозподільчої діяльності Волинь, Поділля, Північну Бессарабію, Північну Херсонщину, Чернігівщину і Пол-тавшину з одночасним послабленням ролі і впливу Бердичева, Рівного, Єлиса-ветграда, Кременчука і навіть Харкова та, певною мірою, Одеси. Відтепер Київ стає визначним розподільчим центром, особливо у сфері торгівлі мануфактурою і залізом. Протягом 1902 – 1911 рр. надходження тільки мануфактури до Києва залізницями зросло з 312 тис. пудів до 628 тис. пудів, а від-правлення її з міста зросло з 39 тис. пудів до 199 тис. пудів. При цьому ча-стка відправленої з Києва мануфактури до отриманої зросла з 12% у 1902 р. до 31% у 1911 р. У 1912 р. в Києві діяло 144 підприємства, підлеглих контро-лю фібрично-заводській інспекції, на котрих 12689 працівників виробляли продукції на 25 – 30 млн руб., та 1750 дрібних і середніх промислових під-приємств. Поряд з розвитком промислового виробництва речових товарів і, навіть, випереджаючими темпами розвивалося виробництво неречових товарів – робочої сили, інформації, послуг тощо. У 1912 р. в Києві діяли 7 вузів (уні-верситет, політехнічний, комерційний, жіночі медичний і Фребелівський пе-дагогічний інститути, духовна академія, вищі жіночі курси) з 15 тисячами студентів, 120 середніх загальних і професійних навчальних закладів і 146 нижчих навчальних закладів тощо. До політехнічного інституту приїздили навчатися юнаки не тільки усїєї України, а й з Поволжжя [1. – Стлб. 268-271].

До Києва стікаються представники української творчої інтелігенції усїх українських губерній. Місто стає основним генератором української культури і мистецтва, особливо в таких сферах, як театр і художня література.

Відносно стійкий і значний попит на робочу силу та постійно поліпшувані умови для проживання приваблювали до міста уродженців інших місце-востей України, Російської імперії та іноземних громадян.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття Київ був за чисельністю населення шостим – п'ятим містом